

Magdalena WOŹNICZKO

Uczelnia Warszawska im. Marii Skłodowskiej-Curie, Warszawa

Tadeusz JĘDRYŚIAK

Stowarzyszenie Przewodników Warszawskich

im. Adama Jarzębskiego, Warszawa

MIEJSCA SPOTKAŃ ZAPOMNIANEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO MENNONITÓW NA ZIEMIACH POLSKICH

Wprowadzenie

Kultura materialna i niematerialna oraz dziedzictwo kulturowe są jednymi z najważniejszych czynników kształtujących tożsamość narodową i etniczną. Zdaniem wielu autorów dziedzictwo kulturowe jest określane jako kod genetyczny – oddziedziczony po przodkach, który w prawidłowo ukształtowanym środowisku ma szansę na rozwój. Najczęściej dziedzictwo kulturowe utożsamia się z architekturą i sztuką, trzeba jednak pamiętać, że składają się na nie wszystkie formy działalności człowieka w środowisku fizycznym (JĘDRYŚIAK 2011, WOŹNICZKO, JĘDRYŚIAK 2012). Dziedzictwo kulturowe to także ludzie z ich podziałami etnicznymi i wyznaniowymi, struktury społeczne, lokalna tradycja – często ustna. Są to źródła informacji o życiu człowieka oraz historycznym rozwoju jego umiejętności artystycznych i technicznych (JĘDRYŚIAK 2008).¹

¹ Najpełniejsza definicja dziedzictwa kulturowego została przedstawiona przez J. Pruszyńskiego. Jego zdaniem, dziedzictwo kulturowe to zasób rzeczy nieruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi.

Mennonici to społeczność o chrześcijańskim wyznaniu protestanckim o charakterze ewangelikalnym, które powstało w Holandii w 1539 r. Swoją obecnością na polskiej ziemi wnieśli bardzo wiele do skarbcza naszej kultury. Dziedzictwo kulturowe pozostawione przez nich stanowi ważną składową historii Polski i jest częścią naszego wspólnego dziedzictwa. Społeczność mennonicka, co prawda nieliczna, odegrała szczególnie znaczącą rolę w historii rozwoju Żuław Wiślanych. Przyczyniła się głównie do zagospodarowania delty Wisły, wpłynęła też w znaczący sposób na krajobraz przyrodniczy i kulturowy tej ziemi oraz intensywny rozwój gospodarczy.

W okresie międzywojennym mennonici w Polsce stanowili drugie pod względem liczebności skupisko na świecie. Najwięcej ich zamieszkiwało na Żuławach, ale również i na innych terenach Polski – we wsiach Przechówka, Nieszawka, Nowe Wymysle, Wola Wodzyńska i Kazuń Niemiecki, gdzie stanowili dominującą grupę ludności. Wielu mennonitów wyjechało pod koniec II wojny światowej wraz z wycofującymi się wojskami niemieckimi. Na terenie Polski mennonici jako grupa wyznaniowa przetrwała do momentu przymusowego wysiedlenia w 1945 r. Żuławki zostały włączone do Polski, a nowa władza komunistyczna była niechętna odmiennościom narodowym. Mennonici zostali wysiedleni, podobnie jak Niemcy, a w ich miejsce sprowadzono nowych mieszkańców ze wschodnich terenów dawnej Polski.

Obecnie najbardziej widocznymi trwałymi śladami obecności mennonitów na Żuławach są: architektura mieszkalna, domy modlitwy, wiatraki, budowle hydrotechniczne, cmentarze mennonickie oraz wierzby płaczące. Celem autorów artykułu jest przedstawienie dziedzictwa kulturowego mennonitów na ziemiach polskich oraz ukazanie jego wykorzystania w turystyce, na wybranych przykładach: Muzeum Żuławskiego w Nowym Dworze Gdańskim, cmentarza mennonickiego w Stogach Malborskich, Nadwiślańskiej Wsi Mennonickiej w Chrystkowie, Parku Etnograficznego Kultury Mennonitów na terenie gminy Wielka Nieszawka, Szlaku Mennonitów na Żuławach Wiślanych.

wymi, uznawany za godny ochrony prawnej dla dobra społeczeństwa i jego rozwoju, oraz przekazania następnym pokoleniom, z uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej (PRUSZYŃSKI 2001).

Pochodzenie mennonitów i ich obecność na ziemiach polskich

Mennonici należeli do religijnej grupy protestanckich anabaptystów², która utworzyła się w Holandii w XVI w. Byli pacyfistami, którzy odmawiali służenia w armii, składania przysięgi, sprawowania urzędów i chrzczenia dzieci do 14 roku życia. Ich przywódcą duchowym był Menno Simmons (1496–1561); stąd nazwa tej grupy wyznaniowej – mennonici. Napisał on książkę pod tytułem *Fundamentbook* (1539 r.), która służyła mennonitom jako rodzaj biblii (www.zulawy.info/mennonici_wiara.htm, www.szkolnictwo.pl/szukaj,Mennonici; 20.07.2013). Nawiązując do starotestamentowej tradycji, Menno Simmons ogłosił Kościół „społecznością świętych”, co było przejawem antyklerykalizmu i negacją stosunków panujących w Kościele katolickim. Założona przez niego grupa religijna, nieuznająca żadnej hierarchii, przeżyła liczne podziały, a zjednoczenia doczekała się dopiero w XX w. dzięki Światowej Konferencji Mennonickiej³.

Władze Holandii w XVI w. nie akceptowały poglądów mennonitów i zaczęły ich prześladować. Mennonici zostali zmuszeni do szukania schronienia w innych krajach. Znaleźli je w Niemczech i Polsce, ponieważ kraj nasz uważany był za najbardziej tolerancyjny w Europie w tamtych czasach. Profesor Edmund Kizik z Uniwersytetu Gdańskiego, jeden z najwięk-

² Anabaptyści, nowochrześcijańcy (z greckiego *anabaptizein* – na nowo chrzcić), radykalny nurt reformacji XVI w. obejmował odłamy różniące się ideologicznie. Wszystkie kwestionowały ważność chrztu niemowląt żądając ponowienia tego aktu od przystępujących do wspólnoty. Łączyła je idea tzw. Kościoła wybranych jako gminy braterskiej, rządzonej przez Ducha Świętego, bez pośrednictwa hierarchii. Anabaptyści rezygnowali ze świątyń oraz przedmiotów kultu. Praktykowali eucharystię w formie uczty miłości braterskiej (agapy). Ważną rolę w trakcie ich spotkań odgrywał wspólny śpiew. Domagali się rozdziału Kościoła od państwa, byli przeciwnikami kary śmierci i wojen. Spadkobiercami teologicznego dorobku anabaptystów są baptyści i mennonici. Ich obyczajowość i sposób życia z XVIII w., tj. z czasu, gdy przybyli do USA, zachowują Amisze zamieszkujący w liczbie ok. 20 tys. w okolicach Lancaster we wschodniej Pensylwanii oraz w kilku wsiach w stanach Indiana i Ohio.

³ Światowa Konferencja Mennonicka – ogólnoświatowa organizacja stanowiąca porozumienie chrześcijańskich wspólnot protestanckich nurtu anabaptystycznego i mennonickiego. Wspólnota założona została w Bazylei w 1925 r. w 400. rocznicę powstania ruchu anabaptystów. Konferencja zbiera się na sesjach raz na sześć lub siedem lat. Obecnie zrzesza 48 krajowych kościołów członkowskich, należących do anabaptystów, mennonitów lub Kościoła Braci w Chrystusie (wspólnota anabaptystyczna). Wydaje własny kwartalnik pt. „Kurier” w trzech językach: angielskim, hiszpańskim oraz francuskim. Nadrzędnym celem organizacji jest krzewienie „wspólnoty, komunikacji i odciążenia” (www.webes.laohost.net/-tgs-%C5%9Awiatowa_Konferencja_Mennonicka; 20.07.2013).

szych autorytetów w badaniu przeszłości mennonitów, zwraca uwagę, że uciekający z Holandii mennonici nieprzypadkowo wybrali Polskę⁴. Pierwsi mennonici przybyli na Żuławy Wiślane⁵ (rys. 1) – teren położony między Elblągiem i rzeką Wisłą. Jest to obszar podmokły, wytworzony przez akumulację materiału rzeczno-ego w deltach rzek. Charakteryzuje się bardzo urodzajnymi glebami (LIPiŃSKA 2011).

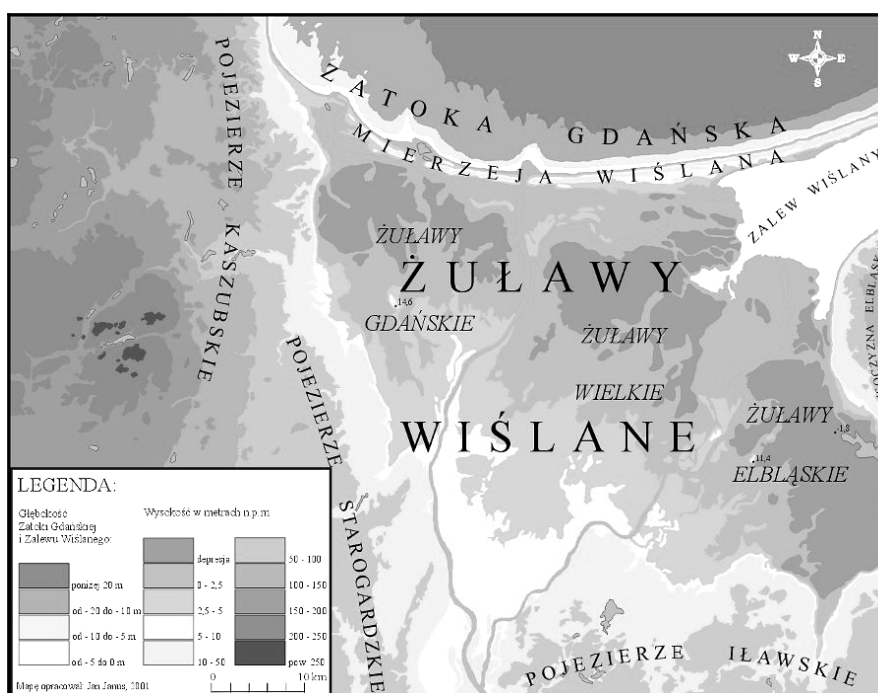
Warunki życia na Żuławach Wiślanych były podobne do tych w Holandii – depresja, podmokłe gleby, bagna i częste powodzie. Polskie władze wiedziały, że ziemie na Żuławach są bardzo żyzne, ale nie znały metod ich odwadniania. Dając ziemię mennonitom miały nadzieję, że osadnicy z Holandii zmienią krajobraz Żuław i uczynią je regionem wysoce użytecznym dla rolnictwa. Mennonici rozpoczęli przekształcanie ziem żuławskich w tereny rolnicze za pomocą metod i urządzeń, które sprawdziły się wcześniej w Holandii. Zbudowali tamy i groble, które chroniły pola przed powodzią. Osuszyli liczne bagna w pobliżu Elbląga. Założyli nowe wsie, pola, sady i łąki. Oprócz tego wprowadzili hodowlę bydła i produkcję serów. Podsumowując, przekształcili dzikie i niedostępne tereny w krajobraz, który obecnie fascynuje przybyszy swoim naturalnym pięknem oraz budowlami hydrotechnicznymi, które stanowią mosty, młyny wodne, wiatraki, tamy i kanały.

Po osiedleniu się mennonitów na Żuławach nikt nie bał się ich, bo chociaż byli wyznawcami innej wiary, nie zamierzali nikogo nauczać ani nawracać. Byli dziwni, zamknięci w sobie, mrukliwi, ale pozbawieni zapędów

⁴ W połowie XVI w. między Amsterdamem i Gdańskiem kwitł ożywiony handel, a Polska uchodziła za kraj otwarty, będący oazą uciekinierów prześladowanych za wiarę. O tym, że mennonici właśnie w Polsce znaleźli nową ojczyznę zdecydował także korzystny dla nich splot okoliczności. Wielkie powodzie, które na początku wieku nawiedziły Żuławy, wystraszyły miejscową ludność, więc przeniosła się ona w bardziej suche i bezpieczne miejsca. Mennonici nie bali się osiedlać na opuszczonych terenach, gdyż z racji swego pochodzenia wprawieni byli w uprawie ziem znajdujących się poniżej poziomu morza i narażonych na zalanie.

⁵ W Polsce Żuławami Wiślanymi zwykło się nazywać tereny równinne leżące w Delfie Wisły ograniczone od wschodu krawędzią Pojezierza Wschodnio-Pomorskiego, od zachodu Wysoczyzną Elbląską, od północy pasmem wydym na brzegu Morza Bałtyckiego i brzegiem Zalewu Wiślanego, natomiast z południa rozgałęzieniem Wisły na Leniwkę i Nogat w okolicy Białej Góry. Całkowita powierzchnia tak zdefiniowanego obszaru Żuław wynosi 174 tys. ha. Żuławy Wiślane to teren prawie całkowicie równinny, wznoszący się nieznacznie w kierunku południowym. Jednocześnie występują spore obszary wyraźnie depresyjne (ok. 28% powierzchni), jak i niewielkie, pojedyncze wyniesienia terenowe. Największy z obszarów depresyjnych to basen jeziora Druzno, gdzie najniższy punkt wynosi 1,8 m p.p.m. Drugim co do wielkości obszarem depresyjnym jest rejon Nowego Dworu Gdańskiego, z rzędą 0,7 m p.p.m. Obie te depresje położone są po prawej stronie Wisły.

misyjnych, co w połączeniu z ich głęboką wiedzą o melioracji czyniło z nich idealnych sąsiadów. Holenderscy uchodźcy najpierw osiedlając się na terenach między Gdańskiem, Elblągiem i Malborkiem, z czasem ruszyli w górę rzeki, zasiedlając Dolinę Dolnej Wisły, docierając aż na Mazowsze⁶. Przez 400 lat pobytu w Polsce wybudowali wały przeciwpowodziowe, tamy, wiatraki odwadniające, śluzy, przepompownie, regulowali odcinki rzek, kopali rowy i kanały, sadzili wierzby, dbali o rowy melioracyjne, utrzymywali strażnice wałowe i wszystkie te urządzenia w gotowości przez cały rok (KIZIK 1994). W 1772 r. na Żuławach było 49 wsi, a 35 z nich należało do mennonitów. Prawdopodobnie całe Żuławy należałyby do nich, gdyby rząd pruski nie powstrzymał ich dominacji.



Rys. 1. Mapa hipsometryczna Żuław Wiślanych

Źródło: Jan Janus, na licencji GNU Free Documentation License 1.2.

⁶ W XVIII w. ich umiejętności gospodarowania na terenach zalewowych docenili właściciele dóbr wilanowskich w Warszawie, Potoccy, którzy osadzili ich na Kępie Zawadowskiej w celu zagospodarowania nadwiślańskich nieużytków. Nie zachowały się tutaj, niestety, żadne ślady mennonickich budynków, bowiem na tym właśnie terenie znajduje się kopiec pyłów dymnicowych z elektrocieplowni Siekierki.

Obecnie na świecie żyje około 1 mln mennonitów – głównie w USA, Niemczech i Rosji. W Europie mennonici z Niemiec reprezentują największą grupę. Jest to spowodowane dużym napływem mennonitów z Rosji od 1990 r. Spośród 32 tys. niemieckich mennonitów blisko 25 tys. to niedawni emigranci z Rosji (salveart.pl/articles/o-migracjach-mennonit%C3%B3w-te%C5%BC-p-frank-wiehler; 20.07.2013).

Charakterystyka życia codziennego mennonitów i ich dziedzictwa kulturowego pozostawionego na ziemiach polskich

W Polsce mennonici nazywani byli **Holendrami** lub **Olędrami**. Określenie to nie jest jednak ścisłe, bowiem wyznawcy tego odłamu chrześcijaństwa pochodzili przede wszystkim z Flamandii i Fryzji. Przybywający na ziemie polskie mennonici znajdowali tu swobody religijne i wolność osobistą gwarantowane przez kolejnych królów polskich⁷.

Cechą sprzyjającą osadnictwu mennonitów była ich pracowitość wynikająca z wyznawanej religii i kultury. Stworzyli kulturę o niezwykle surowych obyczajach i zasadach, ich „religią” była praca. Wśród przybywających do Polski mennonitów byli: rękodzielnicy, kupcy, marynarze, bednarze, drukarze, artyści i budowniczowie twierdz. Osadnictwo mennonitów przyjęło trzy podstawowe formy: zasiedlanie opuszczonych wsi, terenów dotychczas niezamieszkałych oraz zasiedlanie terenów pastwisk. Wielkość gospodarstwa mennonickiego wahała się od 1 do 4 łąnów⁸.

Mennonici wprowadzili na ziemiach polskich własny styl w budownictwie, przeniesiony ze swoich ziem. Dla kolonizacji olęderskiej najbardziej charakterystyczna była zagroda jednobudynkowa, mieszcząca pod wspólnym dachem wszystkie główne elementy gospodarstwa: dom mieszkalny, oborę ze stajnią i z kurnikiem oraz stodołę. Na skutek stałych, okresowych wylewów zaistniała konieczność budowania takiego budynku, któ-

⁷ Potwierdzenia swoich praw otrzymywali od królów – Władysława IV (podstawowy przywilej, 1642), Jana Kazimierza, Jana III Sobieskiego, Augusta II Mocnego, Augusta III i Stanisława Augusta Poniatowskiego.

⁸ Obszar 1 łąna odpowiadał powierzchni średniej wielkości chłopskiego gospodarstwa feudalnego. Łan dzielił się na zagony, te z kolei na skiby. Łan mniejszy (chełmiński, nazywany też włóka): 1 łąn = 30 morg = 17,955 ha. Łan większy (królewski, staropolski): 1 łąn = 48 morg = 24,2 ha.

ry pomieściłby pod jednym dachem zarówno ludzi, jak i zwierzęta, a także ich pożywienie. Działki, na których lokowane były zagrody, miały najczęściej kształt prostokąta lub równoległoboku, zwróconego przeważnie dłuższym bokiem do rzeki. Domy stawiano frontem do nurtu rzeki oraz do drogi biegnącej wzdłuż cieku wodnego, częścią mieszkalną w górę rzeki. Jedynie sporadycznie zdarzało się, że dom stał szczytem do drogi czy rzeki. Miało to miejsce najczęściej w przypadku osadnictwa rozproszonego lub zagród położonych na peryferiach osady.

Siedliska usytuowane były w pobliżu głównej drogi biegnącej przez wieś, połączone z nią drogami dojazdowymi, często również na sztucznie usypanym podwyższeniu. Mennonici nie bali się wody, a wylew nie był uważany przez nich za klęskę, jeśli tylko zalewał na jakiś czas dolne piętro czy piwniczkę. Inwentarz żywy, zapasy, pasze przeprowadzano na strych, a woda wdzierała się do opuszczonych pomieszczeń. Wyrządzała ona wiele szkody, lecz również czyniła dużo dobrego. Przede wszystkim wymywała na zewnątrz bydlęcy nawóz zgromadzony w oborze. Tę czynność umożliwiało odpowiednie ulokowanie domu właśnie częścią mieszkalną w górę nurtu rzeki lub prostopadle do jej biegu. Dlatego powodziowa woda, zgodnie z kierunkiem prądu rzeki, wchodziła najpierw do części mieszkalnej, a dopiero potem do części gospodarczej. Tym samym wszelkie nieczystości były z domu wymywane i zatrzymywały się na zlokalizowanych na polach plecionych wierzbowych płotach rozciągniętych pomiędzy wierzbami i topolami⁹.

Mennonici znani byli z dużej dbałości o swoje otoczenie oraz umiejętności technicznych niezbędnych do „poskramiania” przyrody i usprawnienia sobie życia. W ciągu 100 lat udało im się osuszyć znaczne obszary ziemi. Żyjąc na co dzień wśród żywiołu polskiego zdołali zachować wielki rygoryzm moralny, własną tożsamość kulturową, obyczaje, tradycję i odrębny język (nie był to język niemiecki ani niderlandzki). Głową rodziny mennonickiej był ojciec, matka zaś opiekowała się dziećmi. Mężczyźni jawili się jako uprzejmi, ale dość chłodni. W domu przebywali rzadko, większość dnia spędzali w polu. Kobiety wręcz przeciwnie, najczęściej otoczone gromadką dzieci, w czepek i fartuchu okrywającym ciemną, zapiętą na haftki suknię – skromną, bo brak guzików i kieszeni symbolizował rezygnację z dóbr materialnych oraz zwrócenie ku Bogu – dzień spędzały na pracy

⁹ Więcej o życiu mennonitów w: SAWICKI (2003). W powieści podróżując szlakiem mennonickiego osadnictwa na Żuławach, można poznać m.in.: zabytkowe domy podcieniowe i relikty cmentarzy tej grupy wyznaniowej.

i modlitwie. Strzegły dzieci przed wiejskimi „potańcówkami” i hucznymi zabawami.

W nowej ojczyźnie mennonitom nie wolno było budować świątyń. Na modlitwy spotykali się więc w domach oraz w szkole. Zmarłych natomiast chowali na cmentarzu katolicko-ewangelickim, dzięki klauzuli zawartej w pierwszym przywileju osadniczym dla Thiensdorf¹⁰ potwierdzonym w roku 1638 przez Władysława IV Wazę. Dopiero od XVIII w. zaczęto udzielać mennonitom pozwoleń na budowę świątyń. Pierwsze domy modlitwy budowane z drewna i kryte strzechą lub gontem przypominały z zewnątrz raczej budynki gospodarcze niż miejsca kultu. Z początkiem XIX w. zaczęto wznosić murowane świątynie. Mennonici przywiązywali ogromną wagę do wykształcenia, uczyli wartości moralnych i szacunku do tradycji swojej społeczności. Zasady etyki chrześcijańskiej, czytanie i pisanie były najpierw nauczane w domach modlitwy, a następnie w prawdziwych szkołach.

Charakterystyczne dla krajobrazu wsi mennonickiej były – obok rowów i stawów melioracyjnych, które miały gromadzić i odprowadzać z pól nadmiar wód – wały przeciwpowodziowe i sztucznie usypane wzgórki, na których lokowano całą zagrodę. Wały osłaniające ziemie i gospodarstwa osadników przed wylewami wód były pierwotnie stosunkowo niewielkie, wody wiosenne często mocno je nadwyrężały. Dlatego też, aby kra z rzeki nie napływała na nizinę i zbyt wartki prąd nie niszczył budynków w zagrodzie, na miedzach polnych, a także w pobliżu zagród sadzono wierzbę i topole, a całość grodzono opłotkami z gałęzi wierzbowych. Opłotki przepuszczały wody powodziowe, ale zatrzymywały niesione przez rzekę namuły, które wykorzystywano do użyznienia gleby. Dopiero w miarę upływu czasu zaczęto usypywać większe wały, skuteczniej opierające się naporowi wód rzecznych. Powstawały nawet Związki Wałowe, które za zadanie obrały sobie budowę i konserwację wałów przeciwpowodziowych (REMISZ 2005).

Charakterystyczną cechą mennonickiego osadnictwa była nie tylko wiedza na temat budownictwa wodnego, ale również wprowadzanie na terenie osady prawa opartego na holenderskim, które obowiązywało każdego mieszkańca. Osiedlanie odbywało się z reguły na tzw. prawie emfiteutycznym, zwanym zwyczajowo prawem olęderskim¹¹.

¹⁰ Thiensdorf; obecna nazwa wsi – Jezioro (pow. elbląski). W XIII w. tereny dzisiejszych wsi Jezioro, Żurawiec, Węgle-Żukowo były dnem jez. Druzno zajmującego wówczas dziesięciokrotnie większą powierzchnię niż obecnie. W XVI w. mennonici założyli tu wieś nad Tyną – Thiensdorf; do końca II wojny światowej wieś miała taką nazwę, później zmieniono ją na Jezioro.

¹¹ Prawo olęderskie – był to rodzaj długoterminowej (30–40 lat) dzierżawy gruntów z prawem dziedziczenia. Polegało ono na wieloletniej (30–40 lat) dzierżawie gruntów, pod-

Mennonici żyli we wspólnotach wspierając się wzajemnie i kultywując swoje tradycje. Gmina mennonicka była spoista wewnętrznie, w razie losowych wypadków jej członkowie zapewniali sobie nawzajem pomoc, istniała między nimi silna solidarność. Równie ważną cechą była zbiorowa odpowiedzialność: członkowie gminy pilnowali siebie nawzajem, dbając na przykład o rzetelne i terminowe płacenie podatków, a w razie potrzeby udzielając na ten cel pomocy finansowej.

Mennonici na ziemiach polskich nie tylko kultywowali swoją religię, własne zwyczaje i obrzędy, ale przynieśli ze sobą holenderski sposób kształtowania krajobrazu: budowania zagród, uprawy roli, hodowli i sadownictwa. Pozostawili po sobie ciekawą kulturę materialną, zadbane wioski, schludne i czyste chałupy, a może przede wszystkim liczne cmentarze o fantazyjnych nagrobkach (można je zobaczyć m.in. w Stogach i Karwieńskich Błotach). Ich wzorce na trwale zmieniły krajobraz pradoliny Dolnej Wisły. Pozostał po nich niezwykle atrakcyjny krajobraz kulturowy, nie znajdujący właściwie nigdzie analogii. Krajobraz ten charakteryzuje się wysokim poziomem organizacji przestrzennej, gdzie środowisko przyrodnicze ujęte zostało w ramy złożonych struktur zagospodarowania technicznego o dużym stopniu integracji przestrzennej systemów ochrony przeciwpowodziowej, melioracji wodnych, osadnictwa, komunikacji i rozłogów pól. Swoją mozolną pracą niszczone katastrofalnymi wylewami nadwiślański krajobraz przekształcali w urodzajne pola, które przynosiły im wysokie dochody z hodowli bydła nizinnej rasy czarno-białej fryzyjskiej i z uprawy zbóż na polderach¹². Drogi prowadzące nie tylko do wsi, ale też pojedynczych zagród obsadzali wysokimi drzewami – topolami, jesionami, lipami i dębami. Rozłożyste drzewa przy domostwach odgrywały rolę piorunochronów, chroniły przed wiatrem, dawały cień. Gałęzie oraz wydobywany przez mennonitów torf służyły jako opał. Rowy i kanały obsadzano wierzbą krzewiastą, wykonywano z niej płoty, otaczające pola i pastwiska, wyplatano kosze. Ziemie olędrów były co roku użyźniane muliem wiślanym,

czas której jedynym obciążeniem osadników był stały, wysoki czynsz, uiszczany zazwyczaj jednorazowo na jesieni, czyli po żniwach. Większość kontraktów dzierżawnych zawierano nie z pojedynczymi osadnikami, lecz z całymi grupami (gminami), które zobowiązane były solidarnie do zapłaty całego czynszu. Dawało to właścicielowi gruntu większą pewność, że cała ustalona suma czynszu rzeczywiście wpłynie do jego kasy. Należy podkreślić, że osadnicy na prawie olęderskim nie byli zobowiązani do pańszczyzny (darmowej pracy na polu pana), ani nie byli przywiązani do ziemi, jak chłopci w starych wsiach na prawie niemieckim czy polskim, dlatego wsie olęderskie zwano „wolnymi”.

¹² Poldery – urodzajne tereny nadmorskie lub położone poniżej poziomu morza, sztucznie osuszone i otoczone groblami w celu ochrony przed zalaniem.

co przynosiło dobre plony. Pola uprawne podchodziły na kilka metrów do brzegu Wisły, przy tzw. średnim jej stanie (www.woak.torun.pl/index.php?aid=12882511244cc926f4b104c;20.07.2013).

Mennonici przynieśli ponadto ze sobą nowe rzemiosła, takie jak: pasamonictwo (dział włókiennictwa i rzemiosło zajmujące się wytwarzaniem pasmanterii), jedwabnictwo i lniarstwo. Mennonici mieszkający w miastach zajmowali się rzemiosłem tekstylno-skórzanym, handlem tekstylnym i korzennym, wyszynkiem wina i paleniem gorzałki oraz produkcją gatunkowych wódek. Wśród gdańskich gorzelni szczególne miejsce zajmuje działalność firmy założonej przez mennonitę Ambrosiusa Vermeulena¹³ w 1598 r. Gorzelnia ta w połowie XVIII w. wysyłała swoje produkty (korzenne nalewki, m.in. słynną Goldwasser) aż do Petersburga. Wśród koronowanych miłośników Goldwassera znalazła się m.in. władczyni Rosji, caryca Elżbieta, która podobno sama bardzo chętnie się nim raczyła, a zachęcając jednocześnie swój dwór do tego samego, oddała gdańskiej gorzelni ogromne usługi marketingowe. Firma pod koniec XVIII w. stała się własnością rodziny niemennonickiej.

Podsumowując należy podkreślić, że mennonici zmeliorowali Żuławy, wykonali wiele innych robót wodnych, wałów, grobli, kanałów. Z mennonitami związane są ściśle miasta Pasłęk, Elbląg, Kanał Elbląski. Między rokiem 1550 i 1850 istniało na terenie (dzisiejszej) Polski około 1500 miejscowości założonych na holenderskim prawie. Mennonici osiedlali się głównie wzdłuż rzek Wisły, Narwi i Bugu (www.wiatrak.nl/603/holendrzo-suszaja-swiat-i-;20.07.2013).

Potencjału gospodarczego mennonitów nie można szacować według obszaru uprawianej przez nich ziemi. Stanowili oni niemalże arystokrację na danym terenie, a nieraz nazywano ich „szlachtą gburską” (grupą pośrednią między drobną szlachtą a chłopami). Ich posiadłości miały bowiem doskonale uprawioną ziemię i świetny stan zagospodarowania. Ceniono

¹³ Ambrosius (Ambroży) Vermeulen przybył do Gdańska w XVI w. Przypisuje się jemu recepturę naj słynniejszego gdańskiego trunku znanego pod nazwami „Goldwasser” i „Złota wódka”. Produkt ten zyskał w ciągu kolejnych wieków dużą popularność w kraju i za granicą. Kosztowali jej nie tylko gdańscy patrycjusze, ale znana była również w Portugalii, Hiszpanii, Francji i Anglii. Gdańska wódka sporządzana jest z mieszanki ziół i przypraw: badianu, kory cynamonu, gałki muszkatołowej, goździków, kardamonu, kolendry, melisy, mięty pieprzowej, rozmarynu, skórki pomarańczowej i cytrynowej. Wszystko to razem uciera się w móżdżerze, zalewa na kilka dni wódką, następnie odcedza, doprawia koniakiem, cukrem, dodaje wody i płatki złota. Trunek ów, niesłusznie nazywany „wódką”, jest w istocie likierem, któremu niezwykłości nadaje oprócz skomplikowanej kompozycji składników również to, że pływa w nim najprawdziwsze 23-karatowe złoto.

ich wysokie kwalifikacje zawodowe, skrzętność i pracowitość. Król i wyższe duchowieństwo podkreślali, że zmienili oni wygląd okolicy zasiedlonej przez nich oraz podnieśli na wyższy poziom gospodarkę kraju (KLIM 1997).

„Złote czasy” dla mennonitów skończyły się nad dolną Wisłą wraz z rozbiorem Polski, ponieważ na terenie państwa pruskiego nie respektowano ich prawa do odmowy służby wojskowej. Wykorzystała to caryca Katarzyna II, która wielu mennonitów ściągnęła w głąb Rosji, w deltę Dniepru, gdzie mogli dalej spokojnie prowadzić swój „bagienny” żywot, aż do czasów rewolucji komunistycznej (www.szlakmennonitow.pl/?page_id=142; 20.07.2013).

W Polsce pozostały przedmioty z zakresu kultury materialnej mennonitów. Zabytki związane z uprawą ziemi, przygotowaniem pożywienia, wyposażeniem wnętrz mieszkalnych i gospodarczych prezentowane są na muzealnych wystawach czasowych (np. „Mennonici na Żuławach. Ocalone dziedzictwo” w Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Elblągu). Wiele z tych przedmiotów, spełniając podstawowe kryterium użyteczności, wskazuje na upodobania estetyczne i nierzadko wysoką pozycję materialną ich użytkowników, choćby niezwykle solidne, dekoracyjne i z pewnością kosztowne meble (skrzynie, szafy, krzesła). Wyjątkowe miejsce wśród przedmiotów zajmują zegary żuławskie. Wykonywane od końca XVIII w. m.in. przez mennonicką rodzinę Kroegerów, do dziś stanowią interesujący przedmiot badań i ceniony wyrób rzemieślniczy. Zajęcia rzemieślnicze wśród mennonitów, w zdecydowanej większości zajmujących się pracą na roli, były udziałem niewielkiej części tej społeczności. Pozarolnicze zajęcia pozostawały najczęściej w ścisłym powiązaniu z chłonnym rynkiem miejscowym podgdańskich osad oraz Elbląga, Nowego Stawu, Nowego Dworu i Malborka.

Mennonici w Europie w dalszym ciągu są małą mniejszością chrześcijańską zachowującą swoją tożsamość religijną. W Polsce wyznanie to nie jest zarejestrowane. Niektórzy potomkowie mennonitów, mieszkający dotąd na ziemiach polskich, całkowicie spolonizowali się i wtopili w polskie społeczeństwo.

Mennonici sięgający do swoich korzeni, na początku XXI w. rozpoczęli misję w Polsce, która ma na celu odtworzenie wspólnoty mennonickiej w naszym kraju. Amerykańscy mennonici osiedlili się w okolicach Mińska Mazowieckiego, prowadząc tam niewielką społeczność wiernych oraz wydając od 2010 r. bezpłatny miesięcznik „Ziarno Prawdy”, który jest dostępny w formie elektronicznej (ziarnoprawdy.pl; 20.07.2013). Działalność mennonitów w Polsce koncentruje się wokół Fundacji „Dziedzictwo”.

Prowadzi ona kursy języka angielskiego i organizuje spotkania poświęcone sprawom chrześcijańskiego wychowania oraz etyki. W latach 2004–2010 dzięki staraniom wspólnoty mennonitów trasę koncertową odbył po Polsce amerykański chór mennonitów „Hope Singers”.

Wykorzystanie w turystyce dziedzictwa kulturowego mennonitów w Polsce

Dziedzictwo kulturowe mennonitów zachowane w Polsce przyczynia się do rozwoju turystyki, zwłaszcza kulturowej na terenie województwa pomorskiego, kujawsko-pomorskiego i warmińsko-mazurskiego. Obecnie ciągle jeszcze widoczne są mennonickie wpływy w krajobrazie (np. groble, rowy i kanały) na Żuławach Wiślanych. W Muzeum Żuławskim w Nowym Dworze Gdańskim, na terenie Żuławskiego Parku Historycznego, w jednej z trzech sal znajduje się wystawa poświęcona niderlandzkim (mennonickim) osadnikom. Dziedzictwo kulturowe mennonitów stanowią też cmentarze pozostawione przez nich. Jednym z największych w Polsce i najlepiej zachowanym cmentarzem mennonickim jest ten w Stogach koło Malborka, którego historia sięga XVII w. Należy on do jednego z najpiękniejszych obiektów tego typu w Europie.

Z osadnictwem olęderskim związana jest Nadwiślańska Wieś Mennonicka w Chrystkowie. W drewnianej chacie pomennonickiej mieści się Ośrodek Dydaktyczno-Muzealny Parku Krajobrazowego Doliny Dolnej Wisły. W sezonie wiosenno-letnim odbywają się tam imprezy turystyczne promujące dziedzictwo kulturowe mennonitów. Ciekawą placówką muzealną będzie Park Etnograficzny Kultury Mennonitów, którego otwarcie planowane jest w 2014 r. na terenie gminy Wielka Nieszawka, sąsiadującej z Toruniem. Ten unikatowy w kraju ośrodek zachowa ślady spuścizny holenderskich osadników zamieszkujących niegdyś dolinę Wisły.

Jednym z najciekawszych szlaków kulturowych w regionie pomorskim jest Szlak Mennonitów. Jego tematem przewodnim jest dziedzictwo kulturowe mennonitów, rozsiane po całym obszarze Żuław Wiślanych, przez które prowadzi trasa. Ma ona charakter ponadlokalny, gdyż biegnie przez teren województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego.

Atrakcje turystyczno-krajoznawcze związane z historią osadnictwa w delcie Wisły wpływają na wzrost zainteresowania tym regionem turystów krajowych i zagranicznych. Uczyniony rękami mennonitów harmo-

nijny zabytkowy krajobraz oraz bardzo liczne obiekty ich dawnej kultury materialnej są istotnymi i interesującymi atrakcjami turystycznymi na obszarze niegdyś zasiedlonym przez nich. Poniżej przedstawiono wybrane przykłady atrakcji turystycznych, będących miejscem spotkań z pozostałością kultury osadników olęderskich na ziemiach polskich.

Muzeum Żuławskie w Nowym Dworze Gdańskim

Muzeum Żuławskie w Nowym Dworze Gdańskim zostało otwarte w roku 1994 w budynku starej zabytkowej mleczarni z początku XX w. (fot. 1). Muzeum wyróżnia kameralny, domowy klimat (fot. 2). Ekspozycje zebrane w zabytkowych zabudowaniach są na wyciągnięcie ręki, niektóre (pod opieką osoby oprowadzającej) można zobaczyć z bliska, a nawet sprawdzić, jak działały. Jedna z sal głównych jest poświęcona mennonitom. Można tam prześledzić dzieje społeczności mennonickiej, jej wędrówki po świecie i zasługi dla delty Wisły, historii znanych postaci o rodowodzie mennonic-



Fot. 1. Zabytkowa mleczarnia z początku XX w. w Nowym Dworze Gdańskim – obecnie Muzeum Żuławskie
(źródło: opitz.pl/mambots/content/multithumb/images/b; 20.07.2013)



Fot. 2. Muzeum Żuławskie – fragment ekspozycji muzealnej poświęconej mennonitom
(źródło: jak fot. 1)

kim, m.in. Anny German¹⁴ – słynnej polskiej piosenkarki. Do obejrzenia są fotografie pokazujące nieistniejące miejsca i zatrzymane w obiektywie chwile z życia dawnych mieszkańców Żuław Wiślanych. Na głównej ekspozycji, zajmującej parter, można zobaczyć fragment wiatraka odwadniającego pochodzącego z Ostaszewa. Poza fotografiami czy przedmiotami codziennego użytku, wielkie wrażenie robi lapidarium uratowanych i odrestaurowanych nagrobków mennonickich.

Cmentarz mennonicki w Stogach Malborskich

Mennonici mieszkali w Stogach Malborskich od około 1540 do 1945 r. Cmentarz gminy mennonickiej powstał około połowy XVIII w. Jest on jed-

¹⁴ Anna German (1936–1982) urodziła się w Urgenczu w Uzbekistanie. Jej matka pochodziła z rodziny holenderskich mennonitów, których do Rosji sprowadziła caryca Katarzyna II. Ojciec Anny był z pochodzenia Niemcem, synem ewangelickiego pastora. We Wrocławiu ukończyła liceum i studia. W latach 60. XX w. rozpoczęła karierę piosenkarską zdobywając nagrody na festiwalach w Opolu i Sopocie, a następnie zaczęła międzynarodową karierę we Włoszech i zdobyła wiele nagród na festiwalach w San Remo. Anna German była piosenkarką o wyjątkowym głosie, wykonawczynią lirycznych i nastrojowych piosenek. Artystka została pochowana na Cmentarzu Ewangelicko-Reformowanym w Warszawie przy ul. Żytniej. Na tablicy nagrobnej umieszczono cytat z Psalmu 23: „Pan jest pasterzem moim”.

nym z największych na Żuławach Wiślanych oraz jednym z najpiękniejszych obiektów tego typu w Europie, najlepiej zachowanym. Cmentarz o powierzchni 2,6 ha jest podzielony na dwie części. W pierwszej była niegdyś kaplica, w drugiej – najstarszej – znajduje się część grzebalna, w której przetrwało około 90 nagrobków kamiennych z XIX w. i z pierwszej połowy XX w. Typową formą nagrobka są stele, czyli pionowe prostokątne płyty kamienne, zwykle zakończone od góry trójkątnym tympanonem, na którym umieszczono inskrypcje ku czci zmarłego i wersety z Biblii. Każda ze steli, wysokości do 2,5 m, posiada bogatą symbolikę nagrobną. Jest to dzieło sztuki zdobione symbolami oraz inskrypcjami związanymi z życiem i śmiercią. Wśród symboli pojawiają się takie elementy jak: zgaszona pochodnia, złamane drzewo, uskrzydłona klepsydra, wachlarz, motyl, wąż zjadający własny ogon, spirala, makówka, owoc granatu, korona, wieniec, gałązka bluszczu lub palmy, gołębica, gwiazda, słońce i wiele innych, tworząc niekiedy bardzo rozbudowany oraz skomplikowany przekaz symboliczny (www.polskaniezwykla.pl/web/place/14107,stogi-mennonicka-nekropolia.html; 20.07.2013).

Nadwiślańska Wieś Mennonicka w Chrystkowie

Chrystkowo jest to wieś położona w województwie kujawsko-pomorskim w powiecie świeckim, w gminie Świecie. Wieś powstała w XVII w. w ramach mennonickiej kolonizacji Doliny Dolnej Wisły. Obecnie Chrystkowo znajduje się na terenie Zespołu Parków Krajobrazowych Chełmińskiego i Nadwiślańskiego. Parki te ciągną się na przestrzeni prawie 100 km i obejmują obszar ponad 60 tys. ha. Mniej więcej pośrodku tego obszaru, kilkanaście kilometrów na południowy zachód od Świecia leży Chrystkowo. Wśród rozproszonej zabudowy wsi zachowała się **typowa zagroda mennonicka**, w której od 1996 r. mieści się ośrodek dydaktyczno-muzealny. Prawdziwą ozdobą zagrody jest drewniana chata z 1770 r. z „żuławskim” podcieniem, monumentalną strzechą i bocianim gniazdem na szczycie (fot. 3). Jest to dwukondygnacyjny budynek z podcieniem frontowym. Na dole znajduje się spiżarnia, kuchnia, pokój sypialny i gościnny, sala wykładowa i jadalnia.

Wnętrze domu to żywe muzeum wypełnione starymi sprzętami, eksponatami związanymi z działalnością i codziennym życiem mieszkańców okolicznych wsi oraz resztkami nagrobków mennonickich, uratowanymi z niszczących cmentarzy. Przy chacie odtworzono suszarnię i przecho-

walnię do owoców oraz założono kolekcję i szkółkę starych odmian drzew owocowych. W istniejącym do dziś budynku inwentarskim, znajdującym się naprzeciw chaty, zobaczyć można system równi pochyłych umożliwiających kiedyś przeprowadzanie zwierząt na poddasze podczas powodzi.



Fot. 3. Drewniana chata mennonicka z 1770 r. w Chrystkowie – widok od frontu
(źródło: pcit.powiat.swiecki.lo.pl/galeria/?nr=8; 20.07.2013)

W 1992 r. chata wpisana została do centralnego rejestru zabytków. Zbudowana z sosnowych bali, kryta trzcinową strzechą jest przykładem formy architektury doskonale przystosowanej do żywiołu powodzi. Drewniana chata w Chrystkowie była centrum dużego gospodarstwa, na terenie którego znajdowało się kiedyś wiele innych budynków gospodarczych, takich jak: stodoła, obora, chlewnia, owczarnia i inne.

W ramach promocji obiektu organizowano tam m.in.: „Urodziny chaty”, „Święto miodu” i „Wieczory mennonickie”. Obecnie stałą imprezą organizowaną pod koniec czerwca jest „Weekend z mennonitami” oferujący pokaz codziennego życia, obyczajów i kultury mennonickiej. W 2011 r. celem imprezy były pokazy potraw mennonickich. Zaprezentowano m.in.: śledzia po holendersku (surowy śledź z połówów na statku, na których jest on przygotowywany w specjalnej zalewie, podawany z posiekaną w kostkę cebulą), *wortelstamp* (osobno ugotowane puree ziemniaczane oraz ugoto-

wana marchew z cebulą puree, wszystko razem wymieszane, z dodatkiem galki muszkatołowej – serwuje się na chrupiąco usmażonym świeżym boczku, polane tłuszczem od boczku), deser truskawkowy (w rodzinach mennonickich i u Holendrów podawane są truskawki w całości na kruchych ciasteczkach i polane śmietaną).

W sąsiedztwie obiektu od 2007 r. funkcjonuje gospodarstwo agroturystyczne oferujące turystom pokoje gościnne oraz tradycyjną kuchnię regionalną. Chrystkowo pretenduje do miana wsi tematycznej związanej z osadnictwem mennonickim. W oparciu o dziedzictwo kulturowe tej miejscowości dokumentującej ponad 200-letnią historię osadników holenderskich przygotowano projekt¹⁵ z koncepcją utworzenia turystycznej wsi tematycznej pod nazwą „Nadwiślańska Wieś Mennonicka” (DOMBROWICZ 2010).

Szlak Mennonitów na Żuławach Wiślanych

Na Żuławach Wiślanych¹⁶ istnieje kilka wariantów Szlaku Mennonitów pod kątem turystyki pieszej, rowerowej i samochodowej. O atrakcyjności szlaku decyduje zabytkowy, antropologiczny, czyli utworzony ręką człowieka harmonijny krajobraz delty Wisły i liczne zabytki kultury materialnej. Szlak Mennonitów jest jednym z najciekawszych szlaków kulturowych w regionie pomorskim. Jego tematem przewodnim jest dziedzictwo mennonitów, rozsiane po całym obszarze Żuław Wiślanych, przez które prowadzi trasa. Ma ona charakter ponadlokalny, gdyż biegnie przez teren województw pomorskiego i warmińsko-mazurskiego. Najbardziej wartościowe na szlaku są doskonale zachowane, nierzadko pochodzące ze średniowiecza, układy osadnicze wsi, w tym liczne miejscowości założone wokół charakterystycznego wiejskiego placu, tzw. nawsie¹⁷ o kształcie wydłużonego prostokąta. Spośród obiektów architektonicznych na uwagę zasługują domy podcieniowe, których forma osiągnęła tam szczyt rozwoju, oraz zagro-

¹⁵ Projekt badawczy pt.: „Chrystkowo – nadwiślańska wieś mennonicka” przygotowany przez zespół Zakładu Geografii Turystyki Instytutu Geografii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy pod kierunkiem dr M. Dombrowicz został nagrodzony w ramach Konkursu Marszałka Województwa Kujawsko-Pomorskiego „Odkrywca roku 2009”, w kategorii „Działalność na rzecz turystyki.”

¹⁶ Żuławy Wiślane podzielone są na trzy mniejsze terytoria: Żuławy Gdańskie, Żuławy Malborskie, Żuławy Elbląskie.

¹⁷ Nawsie – plac położony w centrum wsi, otoczony zagrodami. Pierwotnie był wspólną własnością wsi i służył wspólnym celom. Często na nawsiu lokalizowany był kościół wraz z otaczającym go cmentarzem.

dy holenderskie. Liczne są też gotyckie kościoły, śluzy, wały przeciwpodziowe oraz mosty podnoszone i obrotowe (GOLA 2006).

Rowerowy Szlak Mennonitów (rys. 2) na trasie z Gdańska do Elbląga kluczy po Żuławach Wiślanych, zahaczając o ciekawe zabytki, tj. domy podcieniowe, gotyckie kościoły lub ich ruiny, dawne cmentarze oraz urządzenia hydrotechniczne: stacje pomp odwadniających, kanały, śluzy oraz mosty podnoszone i obrotowe. Na terenie Żuław Gdańskich szlak jest dobrze oznakowany kolorem czarnym, zaś po drugiej stronie Wisły, oznakowań już brak. W najatrakcyjniejszych miejscach postawiono jednak tablice informacyjne z opisami atrakcji turystycznych, z którymi warto się zapoznać. Cały szlak liczy 195 km¹⁸.



Rys. 2. Logo rowerowego Szlaku Mennonitów

(źródło: www.mennonici.powiat-gdanski.pl; 20.07.2013).

Pierwsza część szlaku, od Gdańska do mostu w Kiezmorku, ma długość około 35 km i nazywać się może szlakiem „Do Mennonitów”, gdyż na terenie Żuław Gdańskich pamiątek po tej społeczności jest bardzo niewiele. Na odcinku tym znajduje się najlepsza infrastruktura turystyki rowerowej w postaci dróg rowerowych, kładek, miejsc odpoczynku i oznakowania.

Część druga szlaku, najdłuższa – około 100-kilometrowa, prowadzi ślalomem przez całe Żuławy Wielkie (Malborskie) i jest najciekawsza pod względem kulturowym. Nie można nie odwiedzić stolicy Żuław – Nowego Dworu Gdańskiego, gdzie w Żuławskim Parku Historycznym zgromadzone liczne pamiątki po mennonitach. Organizowane są tam ciekawe wystawy. Dalsza trasa prowadzi przez okolice Malborka, gdzie zachowały się liczne cmentarze mennonickie.

¹⁸ Teren Żuław, przez który prowadzi Szlak Mennonitów jest niemal płaski i pozwala na szybkie pokonywanie sporych odległości. Z uwagi na przeważające na obszarze Pomorza wiatry zachodnie, lepiej pokonywać go w kierunku z Gdańska do Elbląga. Po drodze podróż można przerwać w Tczewie lub Malborku (dobre połączenia kolejowe z Trójmiastem). O nocleg najłatwiej na Mierzei Wiślanej oraz w Malborku. Na trasie znajduje się kilka gospodarstw agroturystycznych.

Ostatnia część szlaku, o długości około 35 km, biegnie przez najmniej znane Żuławy Elbląskie, jednocześnie będące najniżej położoną częścią tego depresyjnego regionu. Przebiega przez zarastające jezioro Drużno, będące rajem dla ptactwa wodnego i ornitologów. Szlak kończy się w Elblągu, dużym mieście na skraju Żuław i Wysoczyzny Elbląskiej.

Szlak Mennonitów jest osią rozwoju turystyki na Żuławach. Trasa szlaku nie jest najkrótszym możliwym sposobem przemierzenia Żuław. Została zaproponowana przez śp. R. Klimę, nieustrzonego krajoznawcę i propagatora dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego Żuław. Prowadzi przez najważniejsze miejscowości, w których znajdują się pamiątki po kulturze mennonickiej oraz kluczowe atrakcje tego obszaru (pomorskie.travel/Odkrywaj-Na_szlaku-Szlak_Mennonitow; 20.07.2013).

Park Etnograficzny Kultury Mennonitów

W 2012 r. na terenie gminy Wielka Nieszawka, sąsiadującej z Toruniem zaczęto tworzyć Park Etnograficzny Kultury Mennonitów, którego zakończenie zaplanowano na 2014 r. Gmina Wielka Nieszawka leży na południowym skraju powiatu toruńskiego w centralnej części województwa kujawsko-pomorskiego. Naturalną granicą północną gminy jest rzeka Wisła. Pod względem geograficznym gmina leży w południowej części szerokiego rozszerzenia pradoliny Wisły, zwanego Kotliną Toruńsko-Bydgoską.

W XVII i XVIII w. mennonici przebywali w Wielkiej Nieszawce i na Kaczej Kępie. Ta sama sieć osadnictwa istniała też w XIX w. Gospodarstwa osadników wyróżniały się budownictwem i bogactwem inwentarza. W roku 1815 na tych terenach zamieszkiwało 47 rodzin luterzańskich i trzy rodziny mennonickie. W 1864 r. w Wielkiej Nieszawce i przyległych osadach mieszkało już 118 mennonitów. W latach 20. XX w. mennonici przeważnie już zniemczeni opuścili Wielką Nieszawkę. Pozostał po nich zbudowany w 1897 r. kościół, a także zbór, będący dziś siedzibą Urzędu Gminy oraz cmentarz w Wielkiej Nieszawce. Po II wojnie światowej do domów pozostawionych przez mennonitów wprowadzili się repatrianci ze wschodnich terenów dawnej Polski.

Gmina Wielka Nieszawka zawdzięcza mennonitom stworzenie części rowów melioracyjnych i układów spływów wód. Powstający Park Etnograficzny będzie unikatowym w kraju ośrodkiem zachowania śladów spuścizny holenderskich osadników zamieszkujących niegdyś dolinę Wisły. Na

teren parku ma znaleźć się m.in.: cmentarz, kościół i obiekty mieszkalne przeniesione z innych części kraju.

Na początek toruńskie Muzeum Etnograficzne planuje przeniesienie do Wielkiej Nieszawki typowej zagrody mennonickiej, która znajduje się obecnie we wsi Niedźwiedź. Budynek już od lat 90. XX w. jest własnością muzeum. Zagroda ze wsi Niedźwiedź mieści pod jednym dachem część mieszkalną, inwentarską i stodołę. W niej będzie można zobaczyć ekspozycję o dziejach osadnictwa doliny dolnej Wisły i wyposażenie mennonickie z końca XIX w.

Do osady trafią także m.in. stodoła szkieletowa z 1841 r. z Wielkiego Węlcza i spichlerz z Wielkiego Zajączkowa. Całość stanie w sąsiedztwie cmentarza mennonitów, w pobliżu wału przeciwpowodziowego. Docelowo, na kilkunastu hektarach przeznaczonych na potrzeby parku, odtworzony zostanie układ wsi rzędowej z podłużnymi pasami pól, oddzielonych od siebie kanałami odwadniającymi. Wzdłuż kanałów zostaną posadzone wierzby. Dzięki temu goście parku przeniosą się w czasy, kiedy pod Toruniem stały chałupy protestanckich osadników. Park będzie funkcjonował przez cały rok, a jego gospodarzem będzie Muzeum Etnograficzne im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej w Toruniu. Gmina zadba m.in. o stworzenie części socjalnej i parkingowej parku. Budowa muzeum skansenowskiego będzie możliwa dzięki finansowemu wsparciu samorządu województwa kujawsko-pomorskiego oraz z funduszy unijnych.

Podsumowanie

Mennonici to niezwykła i nieliczna, ale wiele znacząca w historii tego regionu społeczność wyznaniowa, dla której przez cztery stulecia delta Wisły była ojczyzną. Osiedlając się od XVI w. na Żuławach Wiślanych stali się współgospodarzami tej ziemi, trwając na niej aż do zakończenia II wojny światowej. Przyczynili się w wielkim stopniu do powstania specyficznego krajobrazu – nie tylko architektonicznego, ale i kulturowego.

Poza niematerialną postacią, bezpowrotnie utraconą, istnieją ocalone materialne ślady obecności mennonitów na ziemiach polskich oraz dziedzictwo, które koniecznie należy ocalić. Zachowane dowody ich obecności stanowią zabytki kultury materialnej, dokumenty rękopiśmienne, drukowane, przedstawienia ikonograficzne, fotografie, mapy. Zabytki i dokumenty pochodzą ze zbiorów muzealnych, archiwów, bibliotek i kolekcji prywatnych.

W krajobrazie nadwiślańskim odnaleźć można zachowane budynki zgrupowane w tzw. zagrodach mennonickich (holenderskich), okazałe domy podcieniowe, budowle o przeznaczeniu gospodarczym i nieliczne świątynie mennonickie. Te najstarsze, drewniane, pozostały jedynie na fotografiach i w pamięci okolicznych mieszkańców; ostatnia świątynia spłonęła zimą 1990 r. Społeczność mennonitów pozostawiła po sobie cmentarze. Ocalałe nagrobki prezentują niezwykle bogactwo form (z najczęściej występującą stelą) i dekoracji o bogatej symbolice. Cennym znaleziskiem ostatnich lat są nagrobki z kamieni polnych z wykuwanymi inskrypcjami, pochodzące z przełomu XVII i XVIII w.

Dziedzictwo kulturowe menonitów na ziemiach polskich, choć zapomniane, widoczne jest na północnych terenach naszego kraju, głównie na Żuławach Wiślanych. Region ten zachwyca pięknem krajobrazów i jest źródłem wiedzy o kulturze mennonickiej. Spotkać tam można miejsca, gdzie czas zatrzymał się dawno temu. Obejrzyć można liczne obiekty architektoniczne dawnej kultury materialnej: domy podcieniowe, zagrody mennonickie, gotyckie kościoły i ich ruiny, drewniane chaty bądź zabytkowe urządzenia i budowle hydrotechniczne, a gdzieś tam nawet wiatrak. Zachwycają doskonale zachowane układy osadnicze wsi. Dodając do tego niezwykle, harmonijny, zabytkowy krajobraz, przestrzeń aż po horyzont, rzędy wierzb wysadzone wzdłuż licznych kanałów odwadniających, podróż w te strony staje się niezapomnianym przeżyciem, skłaniającym do zadumy nad fenomenem Żuław Wiślanych.

Reasumując, Żuławy Wiślane są miejscem bogatym w atrakcje turystyczno-krajoznawcze związane z historią osadnictwa mennonitów w delcie Wisły. Podróż o charakterze kulturowo-poznawczym w te miejsca przywołuje historię tej interesującej, wciąż jednak zbyt mało poznanej społeczności, pozwala dostrzec, odkryć i zachować „okruchy” ich obecności, niestrudzonego trwania i współtworzenia żuławskiej kultury.

BIBLIOGRAFIA

- DOMBROWICZ M., 2010, *Chrystkowo. Europejskie dziedzictwo kulturowe*, Wyd. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- GOLA G., 2006, *O mennonitach i mennonickim szlaku turystycznym*, „Jantarowe Szlaki”, 3, s. 5–9.
- JĘDRYŚIAK T., 2011, *Dziedzictwo kulturowe jako markowy produkt turystyczny regionu*, [w:] J. Wyłęzałek, D. Orłowski (red.), *Dziedzictwo kulturowe Polski i jego znaczenie w turystyce*, Wyd. WSTiJO, Warszawa.
- JĘDRYŚIAK T., 2008, *Turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa.

- KLIM R., 1997, *Mennonici w Polsce*, „Jantarowe Szlaki” 2, s. 6–9.
- KIZIK E., 1994, *Mennonici w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i XVIII wieku. Studium z dziejów małej społeczności wyznaniowej*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk.
- LIPIŃSKA B., 2011, *Żuławy Wiślane ochrona i kształtowanie zabytkowego krajobrazu*, Wyd. Stowarzyszenie Żuławy, Nowy Dwór Gdański.
- PRUSZYŃSKI J., 2001, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Wyd. Zakamycze, Kraków.
- REMISZ R., 2005, *Mennonici – dawni mieszkańcy Puszczy Kampinoskiej*, serwis o Puszczy Kampinoskiej, www.kampinoska.waw.pl/historia/mennonici/index.html (20.07.2013).
- SAWICKI J., 2003, *Skarb Menonitów*, Wyd. Oskar, Pruszcz Gdański.
- WOŹNICZKO M., JĘDRYSIAK T., 2012, *Wioski etnograficzne przyszłością zachowania dziedzictwa kulturowego w turystyce na świecie*, [w:] B. Włodarczyk, B. Krakowiak (red.), *Kultura i turystyka – wspólne korzenie*, Wyd. Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego w Łodzi, Łódź.
- ŻELICHOWSKI R., 1997, *Holandia na Żuławach*, „Poznaj Świat”, 6, s. 30–31.
- pomorskie.travel/Odkrywaj-Na-szlaku-Szlak-Mennonitow (20.07.2013).
- salveart.pl/articles/o-migracjach-mennonit%C3%B3w-te%C5%BC-p-frank-wiebler (20.07.2013).
- www.polskaniezwykla.pl/web/place/14107,stogi-mennonicka-nekropolia.html (20.07.2013).
- www.szkolnictwo.pl/szukaj,Mennonici (20.07.2013).
- www.szlakmennonitow.pl/?page_id=142 (20.07.2013).
- www.webes.laohost.net/-tgs-%C5%9Awiatowa_Konferencja_Mennonicka (20.07.2013).
- www.wiatrak.nl/603/holendrzy-osuszaja-swiat (20.07.2013).
- www.woak.torun.pl/index.php?aid=12882511244cc926f4b104c (20.07.2013).
- www.zulawy.info/mennonici_wiara.htm (20.07.2013).
- ziarnoprawdy.pl/ (20.07.2013).